

Reformáció Öröksége 6

Reformáció Öröksége 6.

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

Reformáció Öröksége 6

Hagyomány Identitás Történelem 2020

Szerk.

Kiss Réka – Lányi Gábor

Károli Gáspár Református Egyetem
Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye
• Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
Budapest, 2021

Kiadó: ETKI RÖM – KRE HTK Egyháztörténeti
Kutatóintézet Felelős kiadó: Hanula Gergely
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

© Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom
Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2021

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar

Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021

© Szerzők, szerkesztők, 2021

Nyelvi lektorok
Mester Gyula, Mester-Varga Mónika

Idegennyelvi lektor
Gaál Izabella

Grafika
Asztalos József

Technikai szerkesztő
Hermán Zsuzsanna

Készült a Pátria Nyomda Zrt.-ben

ISSN 2676-9824

TARTALOM

LECTORI SALUTEM	7
BEVEZETŐ	9

17. század

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND Kaposi Sámuel és Jacques Gaillard leideni teológiaprofesszor kapcsolatáról	13
PETRÓCZI ÉVA Angolszász és magyar puritán líra – párhuzamok és különbségek	39

18–19. század

CZEGLÉDI SÁNDOR Protestáns iskolák megítélése a reformkorban	55
KOVÁCS I. GÁBOR – TAKÁCS ÁRPÁD Az akkulturációtól az asszimilációig – az összeilleszkedés változatai. Zsidó származású református egyetemi tanárok családfái a polgári Korszakban és a református felekezeti-művelődési alakzat	69
MARCO DE LEEUW VAN WEENEN A holland református forradalomellenes irányzat családközpontú társadalomelméletének aktualitása	111
SÁRAI SZABÓ KATALIN Szász Károly pályaválasztása. Egy 19. századi polgár és püspök neveltetése és szocializációja	129
SZABÓ ANDRÁS Református lelkészi és tanítói életrajzok a családtörténet tükrében	153
SZATMÁRI JUDIT A türelmi rendelet hatása: filiák alakulása – materré válása. A mai szórványok 200 évvel ezelőtt – a felsőbaranyai és a külsősomogyi tractusban	169

20. század

BÍRÓ ÉVA	
Lelkészi kiskörök a Bács-Kiskunsági Egyházmegyében az ötvenes évek elején	191
FALUSI NORBERT	
Jegyzetek Hatvani Lajos lelkipásztor szolgálatához	217
HORNYÁK MÁTÉ	
Péter János püspök – külügyminiszter párttagsága	239
JÁNOSI CSONGOR	
Magyar nemzettudat szórványban. Jenei Tamás református lelkész bákói és magyarpalatkai szolgálata	253
KÖBEL SZILVIA	
„Külföldi tanulmányútjainak folytatása nagyfontosságú közérdek”. Végh József református lelkész hollandiai emigrációban a magyar politikai rendőrség látókörében	289
KRISKÓ JÁNOS	
Lelkészelölt a forradalomban. Bán Béla tevékenysége az 1956-os forradalom idején	305
RIGÓ RÓBERT	
Református tanítóképző építése Kecskeméten (1928–1930)	335
SZABÓ BENCE	
Lelkészi magatartásminták a diktatúra szorításában (Bács-Kiskun megye, 1958–1965)	359

Közelmúlt

ABLONCZY BÁLINT	
„Tenni nemcsak valami ellenében – ám valamiért is lehet”. Erdélyieket támogató illegális segélyszervezet a Kádár-rendszer végén	385
STEFANOVSKY ANDRÁS	
A magyar állam és a Magyarországi Református Egyház szerepvállalása és együttműködése a hitük miatt üldözött protestáns közösségek megsegítésében	401
Kötetünk szerzői	425

LECTORI SALUTEM

Egy nemzet, de akár egy személy identitása is rengeteg rétegből áll, rengeteg összetevőből tevődik össze. Hasonlóképpen van az egyházzal is. Amikor kimondjuk azt, hogy „reformátusság” mindannyian érezzük, hogy valóban többről van itt szó, mint gyülekezeti tagságról, felekezeti hovatartozásról. Ez nem csupán csak egy „konfesszióhoz,” hitformához-valláshoz, írásmagyarázati hagyományhoz való ragaszkodás, hanem egy közös kulturális hagyományhoz, szokásokhoz és megszokásokhoz, jó és rossz megrögzöttségekhez, evidenciák finom szövedékéhez való kötődést, és az azokban való otthonos mozgást is jelenti. Egy sajátos, egyedi, az értők, a beavatottak számára ismerős metanyelvet – identitást.

Az identitás rengeteg rétegből áll, rengeteg összetevőkből adódik össze. A „Hagyomány, Identitás, Történelem” konferenciasorozat elsősorban történeti megközelítéseket előtérbe helyező konferenciasorozat kíván lenni. A „reformátusság,” a református identitás múltbeli gyökereit, kialakulásának lépcsőfokait, formálódásának, inspirációinak forrásait kutatja. Nem öncélúan, hanem azért, hogy megválaszolhassuk a magunk és a ránk bízottak számára, hogy miért is vagyunk olyanok, amilyenek.

Lehet-e azonban a múlttal foglalkozni, egy ahistorikus, a „múltat végképp eltörölni” akaró, vagy abból az „éppen aktuális jelen múltját” hamisítani kívánó korban? A relativizmusok korában ezt valóban csak úgy lehet tenni, ha mi szem előtt tartjuk, hogy a világ nemcsak hangulat. A világ nemcsak olyan, aminek mi látjuk, vagy láttatni akarjuk. A világban van mérce, van iránytű. A vállvonogató, cinikus pilátusok világában van ami abszolút, van, ami objektív, ami Igaz. És hogy mi – ki is – az, abban Jézus önkijelentése visz minket tovább: Én vagyok – én vagyok az – „Én vagyok az út az igazság és az élet.” (Jn 14,6) Ez az Igazság nem egy elvont fogalom. Nem egy emberi konszenzus, közmegegyezés által életre

hívott társadalmi mérce, évezredes közmegállapodás, sorozatos emberi kompromisszum eredménye. Ez az Igazság egy személy. Jézus Krisztus, a Fiú, a megfeszített és feltámadott, az Úr. Ami szép, ami jó és ami az Igaz az azért az, mert Ő annak tartja. Amit pedig Ő nem tart annak, az pedig nemes egyszerűséggel nem az.

„Gyertek, keressük az Igazságot!” – a hagyomány szerint Kálvin János még Genfben kerülése előtt angouleme-i Bibliáóráin ezekkel a szavakkal üttötte fel a Bibliát. Keressük az Igazságot – erre kap meghívást minden keresztyén ember. És aki az igazságot, akár egy-egy ügy, történet, esemény kis-kis részigazságait hűen és elkötelezetten keresi, erről a nagybetűs Igazságról tudhat meg többet, hozzá kerülhet közelebb.

Konferenciasorozatunk címszavainak kezdőbetűi akrosztikonként a „HIT” szót adják ki. Ez több kíván lenni mintsem egy marketingfogás, vagy az egyházi kötődés kifejezése. Nem is arról akar ez árulkodni, hogy a múltat valamifajta kegyes szemellenzővel vagy ájtatos szemüvegen keresztül kívánjuk láttatni vagy éppen nem láttatni. Hanem a hit eredeti szava – *πισztisz* – szerint, bizalmat kíván jelenteni: kapcsolatot és kötődést ehhez az abszolút Igazsághoz. Kötődést, elkötelezettséget egy szinthez, mércéhez, igényhez.

Ezekkel az alapvetésekkel bocsátjuk közre a 2020-as Hagyomány, Identitás, Történelem konferencia tanulmánykötetét. Az itt szereplő egyház-, művelődés, kultúr-, társadalomtörténeti tanulmányok igényes alkotások, szerzőik szakterületük elismert képviselői. Személyük és tanulmányaik összekötő szála, hogy a református egyházzól, a „reformátusságról” szólnak, annak sokszínűségéről, egy-egy kiválasztott szeletéről, azzal az igénnyel azonban, hogy általuk – ha tükör által homályosan látva is – de közelebb kerüljünk a teljeshez, az egyhez, az Igazsághoz.

„Gyertek, keressük az Igazságot!”

A szerkesztők

SZÁSZ KÁROLY PÁLYAVÁLASZTÁSA.
EGY 19. SZÁZADI POLGÁR ÉS PÜSPÖK NEVELTETÉSE
ÉS SZOCIALIZÁCIÓJA

Sárai Szabó Katalin

Szemerjai Szász Károly pályáját lényegében egy 19. századi sikertörténetként értékelhetjük, hiszen karrierje során a hivatalnoki, a politikai, az irodalmi és az egyházi mezőben egyaránt magas társadalmi presztízssú pozíciókat ért el, töltött be. A hosszú 19. század magyarországi történetének fordulópontjait nemcsak átélte, hanem azoknak cselekvő részesévé, aktív szereplőjévé is vált. Azok közé a véleményformálók közé tartozott, akiknek a neve napjainkra ugyan már kihullott a történeti emlékezetből, de a maguk korában a közélet ismert és elismert alakjai voltak, akik társadalmi státuszuk révén komoly befolyással bírtak a politikai, a gazdasági vagy a kulturális életben.

A szociológia szerint a szocializáció az a folyamat, amelynek során az egyén elsajátítja azokat a tudáselemeket (kézségeket, attitűdöket), azokat a kultúrára jellemző értékeket, normákat és viselkedésformákat, szerepeket, viszonyulási módokat, amelyek segítségével képes lesz beilleszkedni a társadalomba és sikeressé válni. Szász Károly karrierjének egyik jellegzetességeként azt szokták kiemelni, hogy különböző területeken működött hatékonyan, és ezt a teljesítményét szűkebb és tágabb környezete egyaránt elismerte. A 19. század történeti eseményei, társadalmi változásai – az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, illetve az azt követő két évtized viszonyai, törekvései, majd az 1867-es kiegyezés –, a század második felében meginduló értelmiségi professzionalizáció folyamata, sokban befolyásolták Szász Károly pályaválasztását, életútjának alternatíváit, irányultságait. Pályafutását, azt, hogy különböző területeken egyaránt képes volt érvényesülni, sikeres karriert befutni: az a családi-, társadalmi közeg; iskolai (nagyenyedi kollégium) szellemiség; fiatalkori kapcsolati háló segítette elő és határozta meg, amelyben szocializálódott. Jelen tanulmányomban életútjának ezt a kezdeti szakaszát vizsgálom, amelynek során a fiatal

Szász Károly kialakította identitását, felfedezte saját értékeit, megkísérelte megtalálni a maga helyét a világban, és kiválasztani a személyiségéhez, elképzeléseihez illő, számára alkalmas pályá(ka)t.

A CSALÁDI HÁTTÉR,
APJÁNAK ID. SZÁSZ KÁROLYNAK A SZEREPE

Személyiségére, fejlődésére a legnagyobb hatást apja, id. Szász Károly gyakorolta, aki nemcsak otthon, a családi körben nevelte, oktatta, hanem ezzel párhuzamosan a nagyenyedi kollégiumban tanára is volt. A kettőjük között meglévő szoros viszonyról, erős kötődésről fiatalkori naplójában így írt: „[...] ki életemen kívül lelkemet is teremté, ki minden percét gyermekkoromnak örgonddal vezette, ki éltetett szeretete melegével, s édes fáradtsággal, kinek leg kedvesebb, leg szeretettebb és leg szeretőbb fia valék.”¹ „Igen nagy szellemi felsőségét érzem magam felett.”² Szász Károly szocializációjának elemzéséhez fontos, hogy id. Szász nevelési elveit, tanári személyiségét is alaposabban megvizsgáljuk, feltárjuk azt a szellemiséget, amelyet a pedagógiában, a közéletben képviselt, és amivel nagyban befolyásolta fia(i) gondolkodását, világszemléletét.

Id. Szász Károly Alsó-Fehér megyében, Vízaknán, született 1798-ban. A család a székely köznemességnek ahhoz a csekély vagyonú rétegéhez tartozott, amely főként megyei vagy városi hivatalokban helyezkedett el.³ Id. Szász Károly apja szemerjai Szász János, Vízakna főbírája volt. Fiát a korszaknak megfelelő gondos nevelésben részesítette. A felvilágosodás időszakában a protestáns magyar ifjak főként a németországi egyetemeket látogatták, ezért természetes volt, hogy Magyarországon is és Erdélyben is a német felvilágosodás íróinak pedagógiai művei kerültek az érdeklődés középpontjába, és különösen a német filantropizmus eszméi váltak igen népszerűvé. Első nevelője, Herepei János lelkész és későbbi tanárai

¹ Szász Károly: *Napló*. 1849. júl. 7. OSZK Kézirattár Oct. Hung.1080. 522–523.

² Szász: *Napló*, 1849. aug.29. 613.

³ Kiss Géza – turnowsky Sándor (s.a.rend.): *Szász Károly*. Bukarest, Állami Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1955, 5.

közül többen is (Herepei Ádám,⁴ Köteles Sámuel,⁵ Kovács József matematikus) német egyetemi tanulmányaik során találkoztak az új nevelési elvekkel. 1805-ben Szász János beíratta fiát a nagyenyedi kollégiumba; és miután a felvételi vizsgán a hétéves gyermek szerkezeti hibák nélkül fordította a latin szövegeket, rögtön a negyedik-, a latin osztályba vették föl. Itt kötött ismeretséget Erdély arisztokrata családjaival, a Keményekkel, a Telekiekkel, a Bánffyakkal, és a Zeyk családdal, akikkel kapcsolata a későbbiekben egyre szorosabbá vált. 1813-ban Kolozsvárra ment tanulni a katolikus jogi liceumba.⁶ 1817-ben elvállalta gróf Teleki Elek és Zeyk János nevelését. Kísérőjükként lehetősége nyílt arra, hogy matematikai és természettudományi tanulmányokat folytasson a bécsi műegyetemen.⁷ 1820-ban a nagyenyedi kollégium meghívta helyettes jogtanárnak, majd egy év múlva kinevezték rendes tanárrá. 1823-tól Alsófehér megye törvényszéki ítélelbírája is volt. 1825-ben megnősült. Felesége Münstermann Franciska római katolikus, német családban született, apja Münnstermann János (kolozsvári cs. kir. főharmincados) ausztriai, anyja Libich Franciska pedig németországi német volt. 1814-ben, a szülők halálát követően, az árván maradt Fannit a Győrfi család vette gondjaiba, majd 16 éves korában báró Kemény Lászlóné társalkodónőül fogadta hasonló korú leánya mellé és úgy nevelte, mint saját gyermekét. Szász Károly a Kemény család gáldi kastélyában történt egyik látogatásakor ismerte meg későbbi feleségét, aki a házasságkötés előtt áttért a református vallásra. A lányoknál a közös nevelkedés – hasonlóan felülírva a társadalmi különbségeket – ugyanolyan szoros és hasznos kapcsolati hálót hozott létre, ahogyan a fiatalembereknél az iskola:

„[...] az előkelő főrangú kör, melynek középpontja b. Kemény Simonné gróf Teleki Anna volt befogadta, egyenrangú társként a szegény árvából lett nagyenyedi professzornét [...] szeretett és tisztelt barátnéul volt elismerve mindnyájok által és egyaránt birta e művelt és fennkölt szellemű

⁴ Herepei Ádám (1754–1814) Herepei János bátyja, lelkész és tanár. A bázeli, a genfi és a magdeburgi egyetemeken is tanult. A nagyenyedi kollégiumban történelmet, költészetet és klasszika literatúrát tanított.

⁵ Köteles Sámuel (1770–1831) kantiánus filozófus. A Jenai Egyetemen tanult.

⁶ Kiss – Turnowsky (s.a.rend.): *Szász Károly*, 6.

⁷ Itt ismerkedett meg Bolyai Jánossal, akivel hosszú vitákat folytattak többek között az euklideszi XI. axióma bizonyíthatóságáról.

nők s országos híru kítűnő férjeik tiszteletét és rokonszenvét. Pedig ő gyermekeit maga tanította olvasni, maga varrta fehérneműiket, foltozta ócska ruháikat, kötögette harisnyáikat, főzött a konyhán [...]”⁸

Szász Károly 1874-ben írt egy jellemrajzot anyjáról barátjának, Könyves Tóth Kálmán lelkésznek, Samuel Smiles: *Jellem* című könyvének fordításához és átdolgozásához, amelyben a fordító-szerző „tipikus” magyar példákat is bemutatott. Münstermann Franciska alakja *Az otthon befolyása* című fejezetben kapott helyet. A leírásban, anyja alakja mellett feltárul az a meleg, szeretetteli családi kör is, amelyben a családtagok szorgalmasan és lelkiismeretesen betöltötték nemi szerepeiket, illetve megfeleltek a társadalmi státuszuk megkövetelte elvárásoknak.

„Apám [...] a tudománynak és közéletnek szolgálatában, a társadalmi életben oly kítűnő ember, járatlan volt mindenben, ami az élet anyagi oldalára tartozott. Azért ő a háztartást a legszeleőbb értelemben, a pénzkezeléssel együtt feltétlenül és korlátlanul anyám gondjaira bízta. Ennek az volt az eredménye, hogy házunk korlátolt, bár tisztességes jövedelem mellett, – az enyedi tanárság mintegy 1500 frtra mehetett – a legtisztsebb s elég bőséggel bíró ház volt, a hol semmi sem volt felesleges, de megvolt minden szükséges és elégség volt mindenben. Pedig folytonos összeköttetésben s kölcsönös érintkezésben éltünk Enyed és vidéke első főúri családjaival, de azért anyám sohasem szégyelhetette magát, ha a Teleki grófok, Kemény bárók, Bánffyok, Zeykek házukhoz jöttek s vendégeink voltak. [...] Jövedelem s kiadás közt a legtökéletesebb egyensúly volt. [...] Soha sem ismertem munkásabb nőt; a mellett, hogy háztartását aránylag kevés cseléddel tökéletesen vitte, [...] a mellett anyám ráért gyermekeit míg kicsinyek voltak, tanítani, és ráért igen sokat olvasni. Nem emlékszem, hogy valaha láttam volna összetett kézzel, társaságban is mindig vele volt vagy a kötés vagy a fonókerék [...] ha a napi munka be volt végezve, ha a maga körében szintén hallatlan munkás apám is félre tehetette könyveit s írásait, a gyermekek is tudták már holnapi leczkéiket, jutott idő mindennap családi társalgásra a gyermekekkel. Apánk olvasott nekünk

⁸ szerző nélk.: *Anyánk emlékére. Özvegy Szász Károlyné Münstermann Francziska 1806–1892*, Budapest, 1893, 11–12.

s olvasás közben tanított; emlékszem a Robinson, Columbus s számtalan más ifjúsági könyv ily felolvasására.”⁹

Id. Szász Károly az évek során nevet szerzett magának a jogtudományban, a Magyar Tudós Társaság 1833-ban levelező –, majd 1834-ben rendes tagjává választotta. A tudományos munkán kívül aktív politikai vezető szerepet vállalt az erdélyi ellenzék soraiban: Wesselényi Miklós, Kemény Dénes, Bethlen János, Zeyk József, Zeyk Károly, Véér Farkas, gróf Gyulay Lajos, gróf Bédei János, Cserei Miklós és Pálffy János mellett. 1834-ben, az erdélyi országgyűlésben Vízakna követeként jelent meg.¹⁰ Id. Szász Károly pályájának felívelésében lényeges szerepet játszott az a társadalmi tőke, amelyet az erdélyi arisztokráciával való családi és szakmai kapcsolatok jelentettek. Mint nagyenyedi professzor és tudós megfelelő presztízzsel és – amint az a korábbi idézetből is kiderül – életszínvonnallal rendelkezett ahhoz, hogy a legfelsőbb társadalmi réteg tagjai egyenrangú partnereként tekintsenek rá. Nem meglepő hát, hogy 1844-ben, egyik arisztokrata barátja, Teleki Domokos meghívta, hogy angliai utazása során legyen útítársa. Ősztől tavaszig bejárták Németországot és Angliát.¹¹

1848-ban, a felelős minisztérium megalakulásakor Eötvös József válás- és közoktatásügyi miniszter felkérte államtitkárnak. A minisztériumban elsősorban az alapítványi és igazgatási ügyekkel foglalkozott. Amikor Eötvös külföldre távozott, akkor – 1848. szeptember 28-tól 1849. május 1-ig – ő vezette a minisztériumot. A szabadságharc bukása után az üldöztetés elől Tiszaroffra menekült, ahol a Borbély családnál – néhány sors-társával együtt – menedéket talált. Itt találkozott össze apa és fia, (a két Szász Károly) a két bujdosó. Később barátjánál, egykori bécsi diáktársá-

⁹ SMILES, Samuel: *Jellem.* ford. és a hazai viszonyokhoz alkalmazta Könyves Tóth Kálmán, Budapest, Légrády Testvérek, 1874, 61–63.

¹⁰ Kiss – Turnowsky (s.a.rend.): *Szász Károly*, 10.

¹¹ Útközben találkozott Pesten Széchenyivel, aki szívesen látta volna őt egy új polytechnikum tanáraként. „Egy gyakorlati – semmi haszontalan fénnel egybe nem kötött – polytechnicumot képzelek olyannak, mellyből sok jó gazda, erőműves, gyáros, míves s.a.t. kerülhetne ki. [...] – hol Ön számára, kit itt a középpontban óhajtunk hamarosan látni – egy alkalmas helyre tehetnék szert, akkor még vígábban várnám bé végórámát, mint most!” Széchenyi István levélfogalmazványa Szász Károlyhoz. 1840. december 14. Idézi: BENKŐ Samu: Széchenyi szuverenitása. *Útunk.* 36(1981/38) 1981. szept. 18, 5.

nál, nagyenyedi tanártársánál, Vajda Dánielnél¹² húzta meg magát Budán. Októberben megidézte a pesti véisztörvényszék, de végül ő is felkerült Haynau kegyelmi listájára. 1850-ben Marosvásárhelyre költözött, 1851-ben átvette a nyugalomba vonult Bolyai Farkas matematika-fizika tan-székét, de ekkor már állandóan betegeskedett, árnyéka volt csak egykori önmagának. 1853-ban, 55 éves korában halt meg.¹³

ID. SZÁSZ KÁROLY NEVELÉSI ELVEI

Pedagógiai elvei azon a felvilágosodásban gyökerező társadalomjobbító szándékon alapultak, amely szerint az egyén oktatása, nevelése vezet a társadalom fejlődéséhez, a közélet színvonalának emeléséhez. „[...] mindig és mindenütt a nagy tömegek fejlettsége, értelmessége s erkölcsi áránnya tette a lenyomó súlyt a polgári erő s emberi boldogság mérlegében”¹⁴ Ebből következően úgy gondolta, hogy az oktatás során arra kell a diákokat alkalmassá tenni, hogy képesek legyenek megtalálni és betölteni a számukra legalkalmasabb pályát, mert csak így válhatnak a társadalom és az egész emberiség igazán hasznos tagjaivá.¹⁵

Abból a tételből indult ki, miszerint az ember természeténél fogva tanulékony, tanulni vágyó lény, ezért is követelte a közoktatás új, szélesebb alapokra helyezését.¹⁶ Egyértelműen a házi neveléssel szemben foglalt állást, mert az volt a véleménye, hogy csak az iskolában lehet megtanulni a közösségben való viselkedést, működést, illetve megismerni azokat a valós társadalmi viszonyokat, amelyekben az egyén a pályáját betölti.¹⁷

Arra törekedett, hogy kiszorítsa az iskolából az elavult oktatási és nevelési módszereket, illetve, hogy megtörje a latin nyelv egyeduralmát.¹⁸ Nem tartotta szerencsésnek azt a korabeli tanítási metódust, amelynek

¹² Vajda Dániel (1793–1860) kollégiumi tanár, borászati szakíró, Mentovich Ferenc apósa.

¹³ Kiss – Turnowsky (s.a.rend.): *Szász Károly*, 23.

¹⁴ Szász Károly: Oskolákról, in: Kiss Géza – Turnowsky Sándor (s.a.rend.): *Szász Károly*. Állami Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bukarest, 1955, 230–263, 235–236.

¹⁵ Kiss – Turnowsky (s.a.rend.): *Szász Károly*, 27.

¹⁶ ua. 27–28.

¹⁷ Szász: *Oskolákról*, 235–236.

¹⁸ Kiss – Turnowsky (s.a.rend.): *Szász Károly*, 27–28.

nyomán rengeteg ismeretanyaggal megterhelték a diákokat ahelyett, hogy a lényeg megragadására, az értelmezésre, a logikus gondolkodásra tanították volna őket.¹⁹ Kollégiumi székfoglaló beszédében hangzott el: „Mondhatnám a tanítványnak, hogy sokszor örvendezek annak, aki akadozva felel, mert az a dolgok értelmét keresi.”²⁰ Egyik tanítványa, Kemény Zsigmond visszaemlékezése szerint „Akik felügyelete alatt növekedtek, tudták a tanulás mesterségét, szükségökké vált az elmélkedés s a nyugtalan törekvés arra, hogy a tisztán értett eszméket szabatosan fejezzék ki.”²¹ Módszere megalapozta a folyamatos önképzésre való igényt és képességet, ami a későbbiekben is megkönnyítette tanítványai számára a rugalmas változtatást, a különböző élethelyzetekhez való alkalmazkodást, vagy akár a pályamódosítást.

Id. Szász Károly az értelmi képességeket arányosan fejlesztő tanterv mellett foglalt állást. Ehhez összeállított egy tankönyvsorozatot, Parthenon címmel. Tervei szerint az egyes tankönyvek összefoglalták volna a gimnáziumi tananyagot a nyelvészet, a mathézis, a természeti tudományok, emberismeret, a világ-, föld-, és honismeret, a történeti tudományok köréből. A kötetek közül azonban csak a nyelvtan jelent meg 1839-ben.²² Kézírtos tankönyveit is használták tanítványai, így például földrajzból terjedtek kéziratai a diákok között. Kidolgozott egy népszerű, könnyű latin nyelvtant, „melyet Péterfi Albert²³ akkor még professzor bírált és piszkolt be.”²⁴ Bírálata valószínűleg nemcsak a szakmai nézetkülönbségek indukálták, hanem az is, hogy Szász Károly olyan területre „tévedt”, amelyet Péterfi a maga szakterületének tekintett.

Id. Szász Károly a tanár–diák viszonyt is másképpen értelmezte, mint tanártársainak nagy többsége. A tekintélyelvű távolságtartást, a testi fenyítést, a gyakran előforduló megalázást elítélte, az emberi méltóság tiszte-

¹⁹ Szász: *Oskolákról*, 270–271.

²⁰ ua. 271.

²¹ Kemény Zsigmond: idősb Szász Károly, in: u.ő: *Sorsok és vonzások. Portrék*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970, 311–341, 334–335.

²² Kiss – Turnowsky: *Szász Károly*, 28.

²³ Péterfi Albert (1800–1850) tanár, lelkész. Tanulmányokat folytatott Debrecenben, Göttingenben. A nagyenyedi kollégiumban filológiát, nyelveket és exegézist tanított, 1840-ben, a Szász-Péterfi per után a főkonzisztórium áthelyezte Székelyudvarhelyre, de az állást nem fogadta el.

²⁴ Szász Károly: *Emlék-lapok. Életem eseményeiből 1829–184*), Kézirat. Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Nagykovács, It.80.1.1. 29–30.

letben tartása, a közvetlenség, a szeretetteli légkör megteremtése, az odafigyelés, a kölcsönös bizalom kialakítása, a felekezeti, társadalmi megkülönböztetés megszüntetése voltak nevelési eszményének alappillérei.

Haladó szellemű pedagógia elveivel, politikai szereplésével, és a diákok körében kialakult rendkívüli népszerűségével kivívta konzervatív tanártársai ellenszenvét, akik közül különösen a Péterfi testvérek (László²⁵ és Albert) mindent elkövettek, hogy személyét ellehetetlenítsék a kollégiumban. Először 1832-ben érkezett ellene egy feljelentés a főkormányshoz. Ebben az állt, hogy „előjáróihoz illő tisztelettel nem viseltetett, és a tanuló ifjakat több társai ellen ingerli”.²⁶ A próbálkozás kudarcra végződött, bizonyítékok híján ejtették a vádakat. Az ellentábor azonban továbbra sem nyugodott, így újabb feljelentésekre került sor, megvádolták a diákok lázításával: azzal, hogy az önként jelentkező fiúkat lebeszélte a katonai szolgálatról, illetve, azzal, hogy felszólította tanítványait, támogassák azokat a lengyel szabadságharcban résztvevő foglyokat, akiket átszállítottak Enyeden. A vádak között szerepelt az is, hogy ateista tanokat terjeszt. A feljelentők ezúttal is vereséget szenvedtek, Szász Károlyt minden vádpont alól felmentették, a feljelentőket ellenben megbüntették, a Péterfi testvéreknek el kellett hagyniuk a kollégiumot. A kormányshoz írt vizsgálat mellékhatása volt az ún. „enyedi diákok jakobinus pere”. A diákokat azzal vádolták, hogy a Szász Károly által támogatott olvasóköri szabadkőműves tanokat terjesztenek. A kormányshoz írt vizsgálat hónapokig tartott és bár komoly „büncselekményt” nem sikerült kideríteniük, szigorú ítéletet hoztak: az egész tanári kart felelőssé tették a diákok felforgató tevékenységéért, az önképzőkör tagjaival pedig példát statuáltak. Egyes diákokat „fenyítőházi büntetésre” ítélték, (pl. Gáspár Jánost,²⁷ Mentovich Ferencet²⁸), illetve voltak közülük olyanok is, akiket kicsaptak az

²⁵ Péterfi László (1788–1848) lelkész. A nagyenyedi kollégiumban történelmet tanított.

²⁶ Kiss – Turnowsky: *Szász Károly*, 12.

²⁷ Gáspár János (1816–1892) királyi tanácsos és tanfelügyelő, kollégiumi tanár

²⁸ Mentovich Ferenc (1819–1879) költő, filozófus. Tanult Nagyenyeden, Bécsben és Berlinben. Felesége Vajda Anna, Vajda Dániel lánya. 1848-ban Gyulai Pállal és Szász Károllyal kiadták a Nemzeti színek c. költeményfüzért. 1850-től Nagykőrösön tanít, 1856-tól a marosvásárhelyi református főiskola természettan tanára. Materialista irányú természetbölcseletét 1871-ben adta ki Új világnézet címmel.

iskolából.²⁹ A vizsgálatok, a perek után Szász Károly maga kérte, hogy a jogi tanszékről helyezték át őt a matematika-fizika tanszékre.

Amikor Szász a nagyenyedi kollégiumba került „Legszembetűnőbb s felette káros vala a mennyiségtan és természettudományok hiányos tanítása, melyeket akkoriban divat volt nem tanulni.”³⁰ Szász Károly „A matematist a „kültermészet logicájának” nevezte [...] és az értelem gyakorlásának tartotta, akárcsak a nyelvtant. [...]”³¹ „[...] nem törekedett új tudományos megállapításokra a matematikában, de rendkívül módszeresen, logikusan tanított, tanításában a gyakorlati szempontokat tartotta fontosnak, és ezért nagy nevelő hatása volt.”³²

A matematika oktatással a megoldandó technikai és nemzetgazdasági kérdések felé irányította tanítványai figyelmét, és pályaválasztásukra is igyekezett hatást gyakorolni. Az 1800-as évek elején még alig-alig mentek mérnöki pályára a hazai kollégiumokból. Szász Károly és tanártársa, Zeyk Miklós³³ hatására az 1830-as évek végétől a nagyenyedi diákok közül egyre többen választották a természettudományos és a mérnöki pályát,³⁴ ami a 19. század első felében egyértelműen a korszerű, az innovatív, a haladó szemléletet jelentette. Bár a szabadságharc bukása számos karriert kettétört, vagy megakasztott, az azonban kétségtelen, hogy:

„A természettudományos és a humán műveltség teljes egységben jelentkezik ennél a nemzedéknél. A természettudományi katedrát könnyen felcserélik a magyar irodalmival vagy fordítva, mások viszont, akik 1849-ben, mint

²⁹ Kiss – Turnowsky: *Szász Károly*, 12–14.

³⁰ Deák Farkas: *Gróf Teleki Domokos emlékezete*, Budapest, MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1881, 6.

³¹ Vita Zsigmond: Szász Károly, a műszaki értelmiség nevelője, in: uő.: *Az enyedi kobó*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986, 319–330, 321.

³² uo. 320.

³³ Zeyk Miklós (1810–1854) természettudós, nagyenyedi tanár. Bécsi és berlini tanulmányai után került a nagyenyedi kollégiumba.

³⁴ Szász tanítványai közül például Herepei Károly, Jancsó József és báró Kemény Gábor később közmunka- és közlekedésügyi miniszter, a szebeni erdészeti iskolában, majd a selmecbányai akadémián folytatták tanulmányaikat. Herepei a szabadságharc alatt tüzér utásztiszt volt, majd 1850-től a kollégiumban tanított, mennyiségtant, vegytant, ásvány- és közettant. Jancsó József 1858-ban Enyeden természettudományi tanár lett, lefordította J. Leunis *Állattanát* (1859). Vita Zsigmond: Ifjabb Zeyk Miklós, a természettudós és humanista nevelő, in: uő.: *Az enyedi kobó*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986, 331–348, 332.

kitűnő hazafiak, mint tüzértisztek harcolnak az első sorokban, később a papi pályán találnak biztos elhelyezkedést, amit ebben a korszakban hiába keresnénk a természettudományok, a technika terén.”³⁵

IFJ. SZÁSZ KÁROLY TANULÓÉVEI ÉS TANÁRAI

Apja már négy éves korában tanítani kezdte. „Mondják hogy egy nap alatt telyesleg jól megtanított apám számlálni, s másnap délelőtt azzal adtam próbámat, hogy – erre már magam is tisztán emlékezem – 800 százig számláltam el [...]”³⁶ 1834-ben id. Szász Károlyt megválasztották Vízakna képviselőjéül, másfél évig távol volt, így ez alatt az idő alatt nem folytathatta fia oktatását. Helyette három évvel idősebb nővére, Julka tanította meg az abc-re, ám a kisfiú hiába sajátította el a betűket, mégsem tudott olvasni, és ez nagyon elkésérítette. Apja egy új metódussal – amelyet Kolozsváron látott –, a hangoztató módszerrel kísérletezett, amelynek az lett az eredménye, hogy a fiúcska egy nap alatt elsajátította az olvasás tudományát.³⁷ Amikor az országgyűlés feloszlatása után id. Szász Károly hazatért, tovább folyt a közös tanulás, különösen a matematikára helyezve a hangsúlyt.³⁸ Az ifjú Szász Károly 1835-ben kezdte meg tanulmányait a nagyenyedi kollégiumban, amely kilenc alsó (gimnáziumi) osztállyal és hat felső (két-két éves bölcsészeti, jogi és teológiai) tanfolyammal bírt. Az otthoni oktatás ezzel nem szakadt meg.

„Mint első fiú (Júlia, a legidősebb gyermek születése után Münstermann Franciska két fiúnak adott életet, akiket azonban csecsemőkorukban elveszítettek – a szerző) s egyszersmind részint ezért, részint sebes eszem, fogékonyágom s szelidségemért kedvence apámnak – én részesültem minden testvéreim közt legnagyobb mértékben tanításából. Egy nap se mult melyen velem ne tanult s igen sokszor ne bajlodott volna velem.”³⁹

³⁵ uo. 327.

³⁶ Szász: *Emlék-lapok*, 9.

³⁷ uo. 12.

³⁸ uo. 15.

³⁹ uo. 28–29.

Azokban a tantárgyakban is segítségére volt, amelyeket a fiú az iskolában unalmasnak, érthetetlennek talált, amelyeket szívesen elhanyagolt volna. „Gyakran még kifogást is kerestem – főként ha a Káté következett, melyet lelkemből untam, – modorárért csupán, mert ha olykor s csupán alkalmyszerűleg édes apám beszélt az Isten jóságáról vagy atyai szeretetéről, oly szívesen hallgattam!”⁴⁰

Német nyelvre két évig anyja tanította, majd a harmadik évben – grammatista korában – fogadtak mellé egy tanítót.⁴¹ Nevelő is mindig volt mellette, elsőként Silling Károly, aki két évig tanította. Eredetileg kedves, tehetséges, jó képességű fiatalember volt, de kártyázni kezdett és végül teljesen elzüllött.⁴² 1837-ben vette fel Szász Károly egyik kedvenc tanítványát, Mentovich Ferencet. „Őt tán hőlgynek akarta teremteni az ég, mert annyi finomságot, szelidséget, gyöngédséget, kedvességet alig láttam valaha férfi arcon és szellemben. [...] Ez az ember volt tanítóm, növelőm és barátom négy évig.” (Majd az 1850-es években nagykőrösi tanártársak lettek, később rokonságba is kerültek, Szász Béla, Károly fivére elvette feleségül Mentovich lányát, Júliát). Mentovich verseket is írt, ebben is követte őt lelkes tanítványa.⁴³

Iskolai köztanítói legtöbbje rossz emléket hagyott a fiúban; a második tanító, Farkas Pál például alkoholista volt. „Egész esztendőn át tán egyszer sem jött jozanon a tanszobába, mindig kisebb nagyobb mértékben ittas volt.”⁴⁴ Harmadik osztályban „Bányai János, egy jellemtelen, tudatlan s vastagfejű ember [...]”,⁴⁵ negyedik osztályban pedig Baló Béni tanította, aki felkészült, jó tanító volt, sokat követelt, de „Sokszor indulatában baromilag verte tanítványait.”⁴⁶ Hatodik osztályban Porzsolt Béni volt tanítója, aki szintén „[...] durva, kegyetlen, brutal ember volt.”⁴⁷ Emlékei szerint a kezdeti évek – legtöbb esetben alkalmatlan – tanítói azért nem hagytak benne mély nyomokat, mert otthon meleg, szeretettelgi légkörben nevelkedett, emellett apja és nevelői különös gondot fordítottak tanulmányaira.

⁴⁰ uo. 29–30.

⁴¹ uo. 30.

⁴² uo. 30–31.

⁴³ uo. 34.

⁴⁴ uo. 37–38.

⁴⁵ uo. 39.

⁴⁶ uo. 40.

⁴⁷ uo. 42.

A gimnáziumban többek között id. Szász Károly (matematika és fizika), Zeyk Miklós (természettudományok és kémia) és Mihályi Károly (filozófia) tanították. Zeyk szintén rendkívüli hatással volt tanítványaira. Három évig tanult Bécsben és Berlinben, ahol tanulmányozta a tanítási rendszert és nevelési módszert is, bár egyetemi tantárgyait leginkább a természettudományok képezték.⁴⁸ Zeyk oktatási alapelvei rokoníthatóak voltak Szász Károly elképzeléseivel: tanítványaiban ő is elsősorban a természettudományok iránti érdeklődést kívánta felkelteni. Szászhoz hasonlóan az elméleti jellegű tanításnál fontosabbnak ítélte a gyakorlati képzést, illetve az egyéni hajlamok sokoldalú fejlesztését, mert úgy vélte, hogy ezen az alapon lehet olyan embereket nevelni, akik szívesen dolgoznak, és akiknek a munkája mind egyéni, mind társadalmi szempontból igazán hasznossá válhat.⁴⁹

Hatása ifj. Szász Károlyra abban is megmutatkozott, hogy ifjúkori naplójában részletesen leírta azokat az órákat, ahol Zeyk pedagógia elvekről, módszerekről, illetve az ország szellemi állapotáról beszélt diákjainak. „[...] Ma iskolai nevelésünk, vagy inkább tanításunk hiányait mondta el Zeyk.” Beszélt a memorizálás káráról, arról, hogy a tudományt csak önálló feldolgozás során lehet elsajátítani. Hangsúlyozta, hogy a direkt kényszerítés elveszi a gyermek kedvét a tanulástól, úgy kell a tananyagot átadni, hogy az megfeleljen a tanítvány életkori sajátosságainak.

„[...] és végre a tanítási modor, durva, elriasztó, figyelmet, kedvet haragos szóval feddéssel sőt veréssel ébreszteni akaró, de éppen azok által elölő modor. És már hogy lehet kívánni de csak reményleni is hogy ily körülmények közt, ez iskola falai közül kilépő fel ne tegye magában soha nem tanulni, s ne vigyen ki magával egy benyomást mely egész életére nehezen, kellemetlenül, lenyomasztólag hathat!”⁵⁰

Zeyk és Szász a legérdeklődőbb, a legtehetségesebb tanítványaikat, mint amilyen Salamon (Ferenc),⁵¹ a két Jancsó (József és Lajos), az ifj. Szász

⁴⁸ Kertész József: *Hazajáró lelkek – nagyváradi képek*, Budapest, szerzői kiadás, 1929, 75.

⁴⁹ Vita: *Ifjabb Zeyk Miklós*, 344.

⁵⁰ Szász: *Napló*. Enyed, 1847. szept. 3, 179 verso – 180.

⁵¹ Salamon Ferenc (1825–1892) történész, esztéta, színikritikus, műfordító. Salamon István református esperes fia. Jogászként végzett, ezután matematikával foglalkozott. 1851-ben beiratkozott a pesti egyetem orvostudományi karára. 1854/55-ben Nagy-

voltak, „úgyszólván asszisztensükké” tették; a fizikai, kémiai kísérletek előkészítésében segédkezettek, bejáratosak voltak a szertárakba.

„A mennyiségtanban néhányan oly haladást tettünk, hogy számunkra a rendes órákon kívül, 1846/7-ben, a felsőbb mennyiségtanból külön rendkívüli tanfolyamot tartott (id. Szász – a szerző), melyben tizenketten vetünk részt, a már említettekén kívül Kemény Gábor is [...]”⁵² (Zeyk és id. Szász – a szerző) a kik tanítványaikban nem szolgai magoló szorgalmat, hanem az önálló tanulás kedvét becsülték, élesztették s a járatlan utakra vágó ifjút azokon is tudták és szerették vezetni.”⁵³

Gimnáziumi tanáraik között voltak olyanok is, akikhez kifejezetten el-lenszenvvel viszonyultak. „A bölcsész tanfolyamon a történelem, a jogin a politika és statisztika egy tanárnak, a leggyűlöltebbnek, a kezében levén, mintegy összeesküvés volt, hogy »P.-nek (valószínűleg Péterfinék – a szerző) nem tanulunk!« Salamon [Ferenc] hangadó volt mindezekben; ő vezetett »tanulni« és »nem tanulni.«”⁵⁴

KAPCSOLATI HÁLÓ

A család barátai közül többen is figyelemmel kísérték kibontakozását, segítették a fiatalabb Szász Károlyt döntéseiben. Sok időt töltött például Malomfalván báró Kemény Pál házában. A Kemény családdal igen szoros kapcsolatban álltak, a legfiatalabb Kemény fiúnak ifj. Szász volt a nevelője, Pestre is magukkal vitték 1848-ban. Amikor id. Szász családjával visszakerült Marosvásárhelyre, Keményék házában laktak. ifj. Szász Károly Kemény Pálné Teleki Ráchelt második anyjaként szerette, bizalommal megbeszélte vele szerelmi ügyeit, lelki problémáit, pályaválasztásának dilemmáit.

kőrösön matematikát tanított. 1870-től a Magyar Királyi Tudományegyetemen a magyar történelem nyilvános tanára.

⁵² Szász Károly: Emlékezés Salamon Ferenc ifjúságára, *Vasárnapi Újság*, 39(1892/42), 1892. okt. 16, 714–716, 715.

⁵³ ua.

⁵⁴ ua.

„Rákhel néni második anyám. Olyan jó, nemes, derék, tiszta lelkü, szivü, eszü, szentéretü hölgyet soha nem ismerék s nem fogok ismerni, s ő ugy szeret mint gyermekét, ugy szeret mint engem jó anyám! Ó mily büszke lehetek, az ő szeretetére bizalmára. Ugy néz mint fiának testvérét, s mint olyat kit bizalma egész kincsével gazdagíthat.”⁵⁵

A családi kapcsolati hálón túl, – amely az erdélyi arisztokrácia és honorátiór réteg tagjaiból állt, és akik szocializációjában fontos szereplők voltak – iskolai éve alatt kezdett kialakulni saját kapcsolati hálója. Apja nem véletlenül tartotta fontosnak az iskolai oktatást, ahol lehetőség nyílt arra is, hogy a diákok kortársaikból kialakítsák saját baráti körüket, és ezzel megteremtsek jövőbeni kapcsolati tőkájük alapjait. Szász gyermekkori ismeretségei között említette apja barátjának, Vajda Dánielnek a fiait, Miklóst és Pált. „Ők praktikus, testileg ügyes fiúk voltak, (jó futók, ügyes mászók – a szerző), [...] mikben én meg valloam nagyon hátra maradtam tőlök.”⁵⁶ „Tompá, Kendefy [Samu] én és Sükey [Károly] egyike e korbéli legkedvesebbjeimnek, együtt olvastuk át kedves könyveinket (pl. Robinson – a szerző) [...]”⁵⁷

Gimnáziumi éveik alatt barátaival – Jancsó Lajossal (aki később a kolozsvári ref. főiskola tanára lett), Bodola Lajossal (sokáig Olaszországban mint mérnök működött, majd visszatért hazájába olasz nejevel és Lajos fiával, aki műegyetemi tanár lett), Tompával, Salamonnal – alapítottak egy „titkos” önképző társulatot. A fiúk együtt olvasták „a latin és magyar klasszikusokat, ezek közt kivált Kölcseyt, Berzsenyit, Vörösmartyt, Jósika, majd Eötvös regényeit, eszmét cseréltünk, vitatkoztunk”⁵⁸ Az összejöveteleken rendszeresen előadták egymásnak saját szárnypróbálgatásait is. Ifjúkori barátai között tartotta számon Kemény Dénes fiait, Gábor és Gézá is vagy Kemény Zsigmondot, aki apja tanítványa volt. Kolozsváron ismerte meg Gyulai Pált, Szilágyi Sándort,⁵⁹ akikkel élete végéig szoros barátságban, szakmai együttműködésben maradtak.⁶⁰ „Hatan voltunk itt (a fővárosban – a szerző) az óta s a későbbi években erdélyi fiúk,

⁵⁵ Szász: *Napló*, 1846. szept. 1., 121 verso – 122.

⁵⁶ Szász: *Emlék-lapok*, 44.

⁵⁷ uo. 54–55.

⁵⁸ Szász: *Napló*, 1843. nov.1–2., 10.

⁵⁹ Szilágyi Sándor (1827–1899) történész

⁶⁰ uo. 1848. ápr. 5, 236.

egymás barátai, egy nemzedék tagjai a tudós- és íróvilágban; egymás után egy-egy évi különbséggel születünk e század harmadik tizedében: 1825-ben Salamon, 26-ban Gyulai, 27-ben Szilágyi Sándor, 28-ban Torma Károly,⁶¹ 29-ben én, 30-ban Kemény Gábor.”⁶² – írta 1892-ben.

A PÁLYAVÁLASZTÁS, AZ ÖNÁLLÓ ÚTKERESÉS NEHÉZSÉGEI

A baráti kör tagjai nemcsak együtt tanultak, olvastak, játszottak, hanem megbeszélték gondolataikat, reflektáltak egymás elképzeléseire, hatással voltak egymásra. Naplójában ezeket a beszélgetéseket is felidézte, kielemezte. Bodolai és Jancsó például nagyon kemény kritikát fogalmaztak meg azzal kapcsolatban, hogy mennyire függ az apjától, hogy mennyire tekintélytisztelő és figyelmeztették: amíg ezen nem változtat, nem lesz képes önállóvá válni és a saját útját járni.

„Különös volt mit Bodolai Jani azon este mondott: „csak egy mód volna, hogy ügyes ember légy. Ha szülőid most meg halnának. Te igen erősen függesz apádtól. – Légy önálló. Próbáld meg szembetekinteni vele. [...] Ha valaki hallotta volna e szavakat azt mondta volna, hogy rossz akarat, mely a legjobb s legesélyesebb apától el akar távolítani. De én tudom, hogy bár tévelygő de tisztaszándékból eredő javaslat volt s megbocsátok mindkettőnek, kik mint akkor mondták: valódi conferentiát tartottak olykor felettem – mint orvosok, veszélyes beteg ágya mellett.”⁶³

Az önállótlanúság – amelyre barátai felhívták a figyelmét –, illetve az útkeresés bizonytalansága, nehézsége egyértelműen meghatározta a pályaválasztása körüli dilemmáit.

Az ifjabb Szász Károly 1846-ban megfogalmazott életcéljai: „[...] mindig elébb menni nagyobbra törekedni emberi hivatásom [...]”⁶⁴ tökéletesen beleillettek a reformkori nemzedék lelkesedésébe. A gyakorlati meg-

⁶¹ Torma Károly (1829–1897) bölcsészdoktor, régész, egyetemi tanár, testvére volt Torma Zsófia régész.

⁶² Szász: *Emlékezés Salamon Ferenc ifjúságára*, 714–716, 716.

⁶³ Szász: *Napló*, Malomfalva, 1847. júl. 11., 161–162 verso

⁶⁴ uo. 1846. dec. 25., 134 verso

valósítás azonban különösen nehéz dilemma elé állította. Szíve-lelke szerint ugyanis költő szeretett volna lenni, nagyenyedi éve alatt megkezdte irodalmi működését. Az önképzőköri felolvasások mellett rendszeresen küldött pályaműveket a Kisfaludy Társaságnak. Ezek egyike volt a Széchy Mária című elbeszélő műve. „[...] e pálya mű irását nem csak a hiúság okozá, vagy a tetszvágy, ennél sokkal szebb cél lelkesített. Szegény magyar irodalminknak becsét elősegíthetni, ez tán legfőbb óhajtasom, ez az mit tenni, mennyire erőm engedí mindig törekszem. S tán e művecském is egy porszemke leend a honi irodalmi műveltség nagy épületjében!”⁶⁵ Művét Eötvös, Garai, Székács, Szemere P., Vörösmarty bírálták, de nyomtatásra nem ajánlották.⁶⁶ Első pályadíját a Szabad székely dalával nyerte 1846-ban. Úgy gondolta, ha pap lesz, akkor olyan foglalkozást választ, amely biztosíthatja számára az irodalom műveléséhez szükséges egzisztenciális biztonságot és szabadságot. A hivatali pályák ugyanis kötöttséget, unalmat és főként a császár iránti elkötelezettséget jelentették számára.

„Igen is uraim pap akarok lenni! Egy éj és nappali száraz munkától le nem kötött hivatalnok, egy császár – vagy királyi táblának való szolgálatól el nem nyomott, kedveleti, vágyaival ellentétben álló foglalkozások által el nem kedvetlenített, előtte semmi beccsel nem bíró tudományok porától el nem lepott – hanem szabad, maga vágyai kedveleti szerint tudományos vagy legalább tanuló és minden esetre mivel és főképp nem magas vágyaiban kielégített boldog ember kívánok lenni.”⁶⁷

Apjának és környezetének ezzel szemben sokkal praktikusabb elképzelései voltak jövőjét illetően. Id. Szász Károly a nemzet felemelkedésében való szerepvállalás, az egyéni (családi) egzisztenciális biztonság érdekében: a mérnöki pályát ajánlotta fiának, miután úgy gondolta a matematikához úgyis van érzéke. Feltételezhető, hogy költői tehetségéről különben sem volt igazán meggyőződve. 1844-es angliai útjának tapasztalatai is azt erősítették benne, hogy az iparosodás előmozdítása lenne az egyik kulcsfontosságú tényező a gazdasági –, polgári fejlődésben. Útja céljairól így írt fiainak:

⁶⁵ uo. 1843. okt. 25., 45.

⁶⁶ uo. 1848. febr. 18., 224.

⁶⁷ uo. 1845 körül, 52.

„[...] vándorol jár, keres oktatást s ha kell, nem szégyentől, de inkább egy kis büszkeségtől pirulva áll bé a novitiusok sorába. Ez utam egyik czélja, [...] Másik s fő, hogy neveléstek s formálástok legczélszerűbb módjairól szerezzek tanulságokat [...]. Angliá Angliá, azaz egy tudományban, művészetben, polgári viszonyokban, kereskedésben s általán véve műveltségben elé haladott ország, hol minden nyomon a legnagyobbszerű vállalatokkal találkozik az ember, azoknak légkörnyében él, s láncz hídról, vagy gőzhajózásról vagy kimerített tudományról, vagy a polgári szabadság nagy-szerű jeleneitől – a mindennapi élet oly észrevehetetlenül tanít, gyakorol és fölvilágosít, [...] Magyar országot kell teremteni, mely még nincs!”⁶⁸

Azt ajánlotta fiának, hogy összpontosítson a matematikára és a természettanra, majd később külföldön folytasson technikai- és mérnöki tanulmányokat, amivel elhelyezkedhet majd akár a vasútnál, akár a vízszabályozásnál.

Id. Szász Károly nemcsak eltervezte, hogy mi lenne fia számára a legideálisabb, hanem kapcsolatai révén megkísérelte egyengetni is az odavezető utat. A terv az volt, hogy Kemény Domokos indítványozni fogja a kollégiumi matematika szaktanítóság felállítását, amelyet majd ifj. Szász Károly megpályázik. Egy ideig betöltheti ezt az állást, és ezzel anyagi alapot teremthet jövőjéhez, tanulmányai folytatásához.⁶⁹ Az elképzelést Teleki Rákkel is támogatta.⁷⁰ Ifj. Szász Károly lassan elfogadta a „felnőttek” racionális eszméit, úgy tűnt elengedi saját, – a környezetében idealistának tartott – elképzeléseit. „Úgy tetszik nekem, hogy azért is, mert édesapámban határtalan bízom, azért is mert magam is sok tekintetben eddig sem valék idegen e gondolatától, talán kezét fogok adni reá.”⁷¹

Az apai (családi) döntéssel kapcsolatban azonban megvoltak a kétségei is. Egyfelől nyomasztotta, hogy a „ráerőltetett” életpályát össze tudja-e majd egyeztetni mindazzal, amit addigi életében fontosnak tartott.

„[...] valyon én kinek életem álma, gyermek s ifjú korom szinte mondhatom egyetlen öröme a költészet volt; ki nem ismertem más boldogságot, nem akartam más dicsőséget, nem hittem más üdvet mint: költőnek len-

⁶⁸ Id. Szász Károly levele fiához Károlyhoz, Prága, 1843. ápr. 3. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/76 Szász család iratai, 2. doboz.

⁶⁹ Szász Károly: Napló, 1847. nov. 14., 206–208. Széchényi Kézirattár Oct. Hung.1080.

⁷⁰ Szász Károly: Napló, 1847. nov. 27., 209. verso

⁷¹ ua.

ni, kinek nem adott örömet semmi olvasmány, kinek lelkére nem volt hatással semmi szó, csak a költők művei – valyon jól teszem-e én ha most mindezt egyszerre és erőszakosan megszakasztom? [...] Mert azt ne mondja nekem senki, hogy mérnöki pályám és a költészet megférnek egymás mellett.”⁷²

Felmerült benne a kérdés, hogy vajon nem vész-e el a haza számára az az ember, aki nem saját vágyainak engedelmessé válik választ hivatást.

Másfelől viszont apja elképzelései mellett szólt az az ijesztőnek tűnő lehetőség: hogyha egy rossz, nyomorúságos papsághoz jut, és végül a körülmények miatt nem tud majd alkotni – ahogyan anyja is felvázolta ezt az eshetőséget – akkor úgysem fogja tudni betölteni a „neki rendelt” hivatást. A másik ellenérv az öngyilkos Czakó Zsigmond⁷³ példája volt, Szász ugyanis úgy vélte, hogy azért vetett véget az életének, mert rájött, hogy nincs tehetsége a drámaíráshoz. „Én nem tudom így van-e ez valóban, de előttem lélektilag nagyon lehetők sőt valószínűk látszik.”⁷⁴ Arra gondolt hát, hogy az is tönkretelheti az életét, ha végül arra a felismerésre jut, hogy nem tehetséges költő. Addigi kétséges irodalmi sikerei is erősíthették benne ezt a bizonytalanságot.

Jövőjéről barátaival is folytatott eszmecsere. Apja volt tanítványa, az akkor már ismert író, Kemény Zsigmond például a felmerülő lehetőségek közül határozottan a mérnökséget ajánlotta. „A politikai pálya mint mondta vagy hivatali s ez alatt kezdve igen hosszas és az életet csak későn biztosítja, vagy journalistikai, s ez soha sem biztos. Most általában magyar országon az irodalomból egy pár s csakis egypár journalistán kívül nincs az a talentum mely megélhessen.”⁷⁵ Másfelől egyik levelében figyelmeztette, hogyha viszont minden „józan” érv ellenére eltökélten ragaszkodik ahhoz, hogy író legyen, akkor semmiképpen se válassza a papságot, hanem költözzön Pestre, a szellemi élet centrumába.⁷⁶ Erre a lépésre végül sor került, mert apját rövidesen kinevezte Eötvös József államtitkárrá az új felelős minisztériumba, így az egész család Pestre költözhetett. Ifj. Szász Károly

⁷² Szász: *Napló*, 1847. dec. 22., 210–215. verso

⁷³ Czakó Zsigmond (1820–1847) színész, drámaíró. Ő is a nagyenyedi kollégiumban tanult.

⁷⁴ Szász: *Napló*, 1847. dec. 22., 210–215. verso

⁷⁵ ua. 1848. júl. 17., 291.

⁷⁶ ua. 1847. dec. 22., 210–215. verso

amellett, hogy a fővárosban tovább folytatta matematikai tanulmányait, megismerkedett a főváros kulturális elitjének tagjaival, bejáratos lett az irodalmi körökbe, a szerkesztőségekbe, a színházi világba. Kapcsolati hálójára tehát erőteljesen kiszélesedett, ami pályafutásának későbbi szakaszát különösen meghatározta.

A SZABADSÁGHARC BUKÁSA ÉS A PÁLYAVÁLASZTÁS „EREDMÉNYE”

A pályaválasztás kérdése a bujdosás ideje alatt, Gömörben jutott nyugvópontra. Részt vett a Szabadságharcban, Bem hadseregében, mint utászhadnagy, ezért az 1850-es évek elején ő is bujdosni kényszerült. Először apjához hasonlóan, Tiszaroffra ment, majd Gömörbe nevelőnek. Ez az időszak nem kedvezett a családi elképzelés megvalósításának, a külföldi mérnöki tanulmányokra nem volt már semmilyen lehetősége. Úgy, ahogy korosztályából többeknek, az új helyzetben új stratégiát kellett választania. A nevelőséget csak ideiglenes állapotnak tekintette. Az adott körülmények között –, amikor apja helyzete bizonytalanná vált, elveszítette korábbi befolyását a történésekre – visszatért tehát eredeti elképzeléséhez. Ebben új barátja Tompa Mihály költő, a bejei lelkész is erőteljesen támogatta.

„Lelkem napról napra jobban szomjazik, hogy végre sok hánykodás után is bármily szegény és alacsony kúnyhónak magam legyek ura, ne egyem más asztalánál a kenyeret. [...] Újra átfutottam lelkemben minden pályát, s mely a célt legközelebb és legkönnyebben elérhetőnek mutatja, a papság, gyermekkorom idillí ábrándja. Itt Gömörbe jó élhető papságok vannak s némi reményem van hogy két évi iskolába járás nélkül is magánkészülés után cenzúrázva egy kis pártfogollás mellett (mire itt számíthatok) sikerül egy ecclesiát kaphatnom.”⁷⁷

Magánúton – egy év alatt – letette a lelkészi vizsgát. A gömöri esperes, Terhes Sámuel pártfogolta, megjelenését Gömörben ahhoz a helyzethez hasonlította, mint amikor a Gondviselés görög tudósokat küldött Európába: „[...] az a bölcs Gondviselés e sok inség, zavar, szenvedés után kül-

⁷⁷ Szász Károly levele Szász Pólihoz, Beje, 1850. júl. 17. MTA Kézirattár, Ms 300/40.

dött Gömöri egy[ház] megyénkbe is egy ártatlan, tiszta életű, ideje felett érett Tudós ifjat⁷⁸ Terhes Sámuel mellett szolgált segédlelkészként Béjén, de végül mégsem a gömöri papságot választotta.

Neveltetése és tanulmányai, illetve a korszak viszonyai lehetővé tették, hogy volt iskolatársaihoz hasonlóan, szabadon váltogathassa a bölcész, a természettudományos, illetve a lelkészi képzettséget igénylő állásokat. Egy váratlan lehetőségnek engedve a nagykőrösi gimnáziumba pályázott, ahol Mentovich Ferenc és Jánosi Ferenc egyengették az útját. Döntésében több tényező is szerepet játszott: egyfelől így közelebb kerülhetett a fővároshoz, másfelől egy olyan tanári karba kerülhetett, amelynek tagjai az irodalom és a tudomány képviselői voltak. Magyar tanárnak hívták meg, de ő ezt a lehetőséget átadta Arany Jánosnak, és a matematika oktatást vállalta. Arany mellett, Mentovich-csal, Jánosi Ferencsel, Warga Jánossal, Kiss Lajossal, Ács Zsigmonddal tanított együtt. Tanári, azaz világi pályája hamarosan megszakadt, apja halála után vissza kellett térnie Erdélybe, hogy özvegy anyját és kiskorú testvéreit támogatni tudja. Ezt papként tudta megtenni, ezért elfogadta a kézdivásárhelyi eklézsia meghívását. Az 1860-as években, a Kiegyezés közeledtével a helyzete megváltozott, és fokozatosan beindult politikai, majd hivatalnoki karrierje is. Ekkor már nem hivatásban, irodalmi vagy mérnöki pályafutásban gondolkodott, hanem a „Szászok” sokoldalúságának, elért társadalmi presztízsének és a Deák párt igényeinek és támogatásának köszönhetően foglalt el különböző pozíciókat. A református egyházba pedig már a legmagasabb státuszban, püspökként került vissza.

EPILÓGUS: MAGÁNÉLET ÉS PÁLYAFUTÁS

Ifj. Szász Károly Nagykőrösön nősült meg, unokatestvérét Szász Póli költőnt vette el, aki Iduna néven írt verseket. Felesége azonban 14 hónapi házasság után meghalt; ugyanabban az évben, 1853-ban veszítette el apját is. Ekkor elfogadta a kézdivásárhelyi eklézsia meghívását, innen a

⁷⁸ Terhes Sámuel levele Apostol Pál püspökhöz, Rimaszombat, 1851. júl. 2., Sárospataki Református Kollégium Levéltára, Egyházkerületi iratok, BLXX 33.040/351 Köszönöm Szatmári Juditnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a forrásra.

kunszentmiklósiak hívták meg papjuknak. Kunszentmiklóson megismerkedett Bibó Antóniával, a halasi Bibó Károly kiskunkerületi kapitány lányával. 1858-ban kötöttek házasságot. Házasságukból hat gyermek (négy lány és két fiú) érte meg a felnőttkort. 1860 és 1862 között a Solti Református Egyházmegye esperesi tisztét viselte, majd 1863-ban a Szabadszállási Református Egyházközség választotta meg lelkipásztorának. 1865-ben a Deák párthoz csatlakozott, politikai szerepet vállalt és a fülöpszállási kerület országgyűlési képviselőjévé választották.

1867-ben Eötvös József – apjához hasonlóan – meghívta a minisztériumába, ő lett a „nem katolikus ügyek” intézője, majd Pest megyei tanfelügyelőként dolgozott. Trefort Ágost minisztersége idején ismét a minisztériumba került; hamarosan előléptették miniszteri osztálytanácsossá. Először a görögkeleti-szerb, protestáns és zsidó ügyekkel, majd az egyetemekkel és a reáliskolákkal foglalkozott. A középiskolai reform vitáiban aktívan részt vett, azok közé az oktatáspolitikusok közé tartozott, akik a természettudományok, a matematika és a modern nyelvek oktatásának fontossága mellett érveltek. 1884-ig töltött be különböző politikai, közigazgatási pozíciókat. 1884-ben, 56 éves korában megválasztották a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökének. Az új pozíció felsőházi tagsággal is együtt járt. Püspökké választásában, jó szervezőképessége, közigazgatási tapasztalatai és nem utolsósorban társadalmi – politikai kapcsolatai, kapcsolati hálója játszottak döntő szerepet.

A korszakban elsősorban fordítói tevékenysége bizonyult fontosnak (többek között: angol, francia, német költők, Shakespeare, Molière, Verne, Victor Hugo, a Nibelung-ének, Dante), de megjelentek prédikációi is. Irodalmi munkásságában, az irodalmi életben nem alkotott maradandót. Írt drámákat, amelyek közül néhányat bemutattak a fővárosban, illetve Kolozsváron –, kiadták versesköteteit. Számos folyóiratnak volt állandó munkatársa, így többek között barátja Gyulai Pál *Budapesti Szemléjének*, sógora, Nagy Miklós lapjának, a *Vasárnapi Újságnak*. Foglalkozott irodalomkritikával, irodalomelmélettel, irodalomtörténettel, történelemmel, politikával, oktatásüggyel, irodalom- és tudományszervezéssel, teológiával, egyháztörténettel, vallásüggyel, egyházszerkezéssel.

Kinevezték egyetemi magántanárnak Budapesten, két évig adott elő a francia drámáról és az eposzokról. 1882-ben elnyerte a bölcsélet doktori címet. Az Akadémia levelező (1858), majd rendes tagja (1869), 1892–1895

között alelnöke volt. A Kisfaludy Társaság 1860-ban választotta tagjának, a Társaság alelnöki posztját 1900–1905 között ő töltötte be.

Felesége halála után, egészségi állapota megromlott, ezért 1903-ban lemondott püspöki tisztéről. Egyik lányánál, Vargha Gyuláné Szász Pólánál töltötte utolsó két évét; 1905-ben halt meg Budapesten.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BENKŐ Samu: Széchenyi szuverenitása. *Útunk*. 36(1981/38) 1981. szept. 18.
- DEÁK Farkas: *Gróf Teleki Domokos emlékezete*, Budapest, MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1881
- KEMÉNY Zsigmond: idősb Szász Károly, in: u.ő: *Sorsok és vonzások. Portrék*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1970
- KERTÉSZ József: *Hazajáró lelkek – nagyváradi képek*, Budapest, szerzői kiadás, 1929.
- KISS Géza – TURNOWSKY Sándor (s.a.rend.): *Szász Károly*. Bukarest, Állami Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1955.
- SMILES, Samuel: *Jellem*. ford. és a hazai viszonyokhoz alkalmazta Könyves Tóth Kálmán, Budapest, Légrády Testvérek, 1874
- SZÁSZ Károly: Emlékezés Salamon Ferenc ifjúságára, *Vasárnapi Újság*, 39(1892/42), 1892. okt. 16.
- SZÁSZ Károly: *Emlék-lapok. Életem eseményeiből 1829–184*), Kézirat. Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény, Nagykőrös, It.80.1.1.
- SZÁSZ Károly: *Napló*. 1849. júl. 7. OSZK Kézirattár Oct. Hung.1080.
- SZÁSZ Károly: Oskolákról, in: Kiss Géza – Turnowsky Sándor (s.a.rend.): *Szász Károly*. Állami Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bukarest, 1955.
- SZERZŐ NÉLK.: *Anyánk emlékére. Özvegy Szász Károlyné Münstermann Francziska 1806–1892*, Budapest, 1893
- VITA Zsigmond: Ifjabb Zeyk Miklós, a természettudós és humanista nevelő, in: u.ő.: *Az enyedi kobó*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986
- VITA Zsigmond: Szász Károly, a műszaki értelmiség nevelője, in: u.ő.: *Az enyedi kobó*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986.

ABSTRACT

Katalin Sárai Szabó: *Károly Szász's Career Choices. Upbringing and Socialization of Károly Szász: Member of the Middle Class and Bishop in the 19th Century*

We can consider the career of Károly Szász of Szemerja (1829–1905) a 19th-century success story because, in the course of his life, he held posts of high social prestige in clerical, political, literary and ecclesiastical fields. He was not a mere witness of junctures in the long 19th century – he was one of their active participants. However, by now he has fallen into oblivion, in his time he was one of the opinion leaders who – by virtue of their social standing – had considerable influence on the political, economic or cultural life of the country. Szász accomplished a successful career in various fields. That was due to several factors: historical and societal changes, his family background, the social environment, the intellectual milieu of the Calvinist College of Nagyenyed (today Aiud in Romania), and the social network of his juvenile years when he matured into an adult. This early period of his career is in the focus of this essay. It was in that period that young Károly Szász formulated his intellectual identity, came to know his strengths, sought to find his place in the world and select the career(s) that fitted his personality and ambitions the best.

Keywords: Bishop Károly Szász, Calvinist College of Aiud, socialization, education in the 19th Century, Hungarian Reformed Church in the 19th Century